

Quine: naturalismul deșirat

Graham Priest

City University of New York

Quine is well known for his defence of philosophical naturalism. Traditionally, naturalism has problems with various topics; and Quine was certainly aware of these. This paper argues that what he says about two of the problem areas, mathematics and norms, effectively ends up undercutting his naturalism. Specifically, his platonism in mathematics destroys any ontological naturalism; and his views about norms destroy the force of methodological naturalism.

Keywords: naturalism, mathematics, norms.

1. Quine și naturalismul

Adesea, ceea ce face ca un filosof să devină influent este mai degrabă puterea viziunii lui cu privire la cum stau lucrurile decât forța argumentelor pe care le invocă în sprijinul acestei viziuni. Kant este o paradigmă în acest sens. Argumente lui sunt, în mod invariabil, chinuite și neconvingătoare, însă imaginea idealismului transcendențial pe care a propus-o a atras generații întregi de filosofi. O altă paradigmă este Quine.¹ Ceea ce trece adesea drept argument la Quine nu este, în niciun caz, o frazare chinuită, ba dimpotrivă, este o pură întorsătură de frază retorică. Cu toate acestea, viziunea sa asupra lumii a captivat, dacă nu chiar a vrăjtit, un număr enorm de filosofi de limbă engleză din secolul XX.

Quine s-a folosit de limbajul logicii clasice de ordinul I ca un cadru canonic pentru viziunea sa, însă forța care a condus această viziune a fost naturalismul lui. Ca mulți alți filosofi de limbă engleză și germană din prima jumătate a secolului trecut, Quine a primit o educație în științele naturii și, pur și simplu, a considerat de la sine înțeles că științele, și în mod special fizica, ne oferă cel mai bun acces către lume. Celelalte lucruri trebuiau să se învârtă în jurul științei. Se poate susține pe bună dreptate că el a articulat o viziune naturalistă cu mai multă tenacitate decât orice alt filosof al vremii.

¹ Viziunea lui Quine a fost articulată în mai multe articole și cărți de-a lungul carierei sale, însă lucrarea de căpătâi este *Word and Object* (Quine (1960)).

Însă tocmai din această cauză natura ei problematică a devenit mai vizibilă. Există multe aspecte ale gândirii/activității care nu se integrează cu ușurință într-un peisaj naturalist – pentru a numi doar trei: mintea, morala și matematica. În fiecare caz, subiectul pune presiune pe naturalism și o piatră de încercare a naturalismului va fi capacitatea de a răspunde acestei presiuni. Quine a fost conștient de aceste presiuni și s-a ocupat de ele, de unele dintre ele mai pe larg decât de altele.

În ce privește mintea, Quine a fost în esență un behaviorist nereformat. Desigur, problemele behaviorismului sunt deja binecunoscute. Din fericire, există și filosofii ale minții mai puțin problematice – nu zic neproblematică – pe care le poate adopta un naturalist. Poveștile celorlalte două domenii sunt mai complicate. În acest eseu, vreau să arăt că, dacă tragem de capetele libere ale firelor din discuțiile asupra acestor subiecte din textele lui Quine, naturalismul său începe să se deșire.

2. Matematica și modalitatea

Naturalismul este un tip de empirism. Quine este binecunoscut pentru insistența sa asupra ideii că *a posteriori* înseamnă totul, iar *a priori*-ul este un mit.² Statutul entităților matematice și al adevărilor care le privesc a constituit însă întotdeauna o problemă pentru empiriști. Dat fiind locul ei central în știință, matematica nu poate fi scoasă din joc, pur și simplu, așa cum ar putea fi teologia, să zicem. Or, matematica este patria *a priori*-ului. Odată trecuți anii de tinerețe, când a flirtat cu logicismul și nominalismul, Quine a devenit un platonist, ce-i drept, de un tip cu totul nou.

Entitățile matematice sunt, în mod cert, abstracte și inerte cauzal. Le postulăm în același mod în care postulăm alte entități care nu sunt observabile direct, cum ar fi undele de lumină și electronii. În mod specific, formulăm diferite ipoteze factuale despre ele, care, dacă sunt confirmate, sunt confirmate la fel ca orice altceva: într-o manieră holistică.³ Postulările noastre matematice și științifice înfruntă împreună tribunalul experienței. În măsura în care dau rezultatele corecte, ele sunt confirmate; dacă dau rezultatele greșite, sunt revizuite/abandonate.

Filosofia matematicii a lui Quine este profund problematică. Crucial este că există părți ale matematicii care par să nu aibă nicio aplicabilitate empirică. Rezultatele cu privire la infiniturile superioare constituie un exemplu evident în acest sens. Alte exemple sunt date de matematicile

² Vezi, de pildă, eseuul său „Two Dogmas of Empiricism”, Quine (1953), cap. 2.

³ Quine (1960), în mod special cap. 7.

intuiționiste și paraconsistente. (Nu trebuie să fim logicieni intuiționiști sau paraconsistenți ca să considerăm interesante aceste structuri matematice.) Ca răspuns la acest tip de provocare, Quine distinge între părțile matematicii care sunt serioase din punct de vedere ontologic și “matematicile recreative”.⁴ Însă această distincție are toate semnalmentele unui epiciclu. Mai mult, abordarea lui Quine încurcă borcanele în privința fenomenologiei practicii matematice: matematicienii puri *nu sunt interesați absolut deloc* de aplicațiile empirice ale rezultatelor pe care le obțin. Criteriile pentru acceptarea/respingerea acestor rezultate sunt sensibil diferite de cele din științele empirice. Presupun că s-ar putea argumenta că avem aici o iluzie nefericită. Însă rămâne adevărat că mare parte din matematică a fost inventată și acceptată *înaintea* oricărei aplicații empirice, ba chiar fără niciun fel de aplicație, așa cum am notat deja.

Totuși, nu este scopul meu să mă ocup de aceste chestiuni aici. Vreau să mă concentrez asupra efectului mișcării lui Quine în raport cu naturalismul. Naturalismul este fizicist, prin tradiție: nu există niciun fel de obiecte non-fizice. Ce înseamnă asta, mai exact, nu este foarte clar: ontologia fizicii moderne este destul de diferită de cea a fizicii tradiționale. Să lăsăm asta acum. Respingerea existenței unor obiecte în afara spațiului și timpului a jucat un rol central în atacurile naturaliste la adresa teologiei transcendente, a dualismului în filosofia minții ș.a.m.d. Mișcarea pe care o face Quine în filosofia matematicii implică, în mod clar, o decizie de această rezoluție crucială a naturalismului. Ceea ce mai rămâne nu este un “naturalism ontologic”, ci unul “metodologic”. Obiectele pot fi de diferite genuri ontologice, însă oricare ar fi genul lor, ele trebuie să fie cercetate cu metodele științelor naturii, iar valoarea empirică propriu-zisă a tezelor privitoare la astfel de obiecte poate fi, de fapt, foarte difuză, fiind mijlocită de tot soiul de alți factori.

Prin această mișcare, Quine a deschis ușa unei sumedenii de lucruri nu tocmai naturaliste. Exemplul evident în această privință este categoria lumilor posibile. Știința ne vorbește despre ceea ce *este* cazul; ea nu se ocupă de ceea ce *trebuie* sau *poate* să fie cazul. Quine însuși a fost un critic vehement al oricărei forme de misticism modal.⁵ Lumile aflate dincolo de cea actuală sunt niște creaturi ale întunericului.

David Lewis, student al lui Quine, i-a întors însă acestuia propriile metode împotriva sa. Ne angajăm în discuții nu numai despre cum sunt lucrurile, ci și despre cum ar *putea* fi: “Acest medicament ar putea tămădui

⁴ Quine (1986), p. 400.

⁵ Vezi, de pildă, Quine (1960), cap. 6.

cancerul; celălalt în mod cert nu ar putea.” Iar raționamentele privitoare la situații non-actuale sunt esențiale pentru raționarea contrafactuală în genere, care are în mod clar consecințe empirice: “Dacă aş pleca în cinci minute”, gândește cineva, “voi întârzia.” Prin urmare acel cineva va pleca acum și va ajunge la timp, în timp ce altcineva, care pleacă după cinci minute, va întârzia. Se poate spune că raționamentele contrafactice sunt esențiale în cea mai mare parte a științei. De exemplu, multe concepte științifice, cum ar fi opacitatea sau duritatea, sunt dispoziționale. Ele trebuie să fie înțelese în termenii unor contrafactuali (“dacă am lumina obiectul...”). De vreme ce știința însăși ne cere să dăm un sens acestor situații diferite de cea actuală, trebuie să facem din ele niște postulate ontologice, chiar dacă ele nu interacționează cauzal cu noi. Acesta este argumentul lui Lewis.⁶

Acest argument subminează întreg atacul lui Quine la adresa noțiunilor modale, de vreme ce lumile pot fi folosite pentru a oferi o analiză a tuturor noțiunilor modale disprețuite de Quine. Nu trebuie să discutăm însă această chestiune aici. Ceea ce a arătat Lewis a fost că naturalismul quinean nu trimite niciun soi de lucruri dincolo de granițe, nici chiar un zeu transcendent sau o substanță mentală, atâta vreme cât aceste lucruri se află într-o anumită conexiune observațională, fie ea cât de îndepărtată. Cu greu ne putem gândi la ceva care să nu fie într-o astfel de conexiune. Și uite-așa s-a cam terminat cu naturalismul ca doctrină ontologică.

3. Normele și valorile

Să trecem acum la chestiunea normelor și a valorilor. Normele și valorile nu sunt același lucru, dar sunt strâns legate. În esență, binele este ceea ce ar trebui să facem. Există, desigur, multe tipuri de bine și, respectiv, de *trebuie*: moral, estetic etc. Însă toate au constituit o problemă pentru naturalism. Obiectele naturale pot foarte bine să aibă proprietăți precum a fi rotund sau pătrat, dar par să nu poată avea proprietatea de a fi bun sau rău. De asemenea, a făcut carieră ideea că nu ar trebui să derivăm un *trebuie* dintr-un *este*. Ce putem face cu aceste noțiuni într-un cadru quinean?

Quine are mult mai puține de spus despre această chestiune decât despre matematică. Unul dintre puținele locuri în care o abordează explicit este eseul său “On the Nature of Moral Values”.⁷ Eseul privește în mod direct normele și valorile morale, iar nu normele și valorile în general. Însă, în lipsa unor enunțuri explicite care să arate contrariul, trebuie să presupunem, cred

⁶ Lewis (1986).

⁷ Quine (1981), cap. 6.

eu, că viziunea sa asupra normelor și valorilor morale se extinde și la categoria generală. Nu este ușor să extragem din eseul lui Quine o viziune despre statutul enunțurilor normative/evaluative. Ceea ce *este* clar este că el adoptă o linie behavioristă standard în privința condiționării oamenilor în direcția atitudinilor potrivite. Ajungem să avem anumite norme și valori în urma unui proces de condiționare, la început în mâinile părinților noștri, iar apoi cu ajutorul factorilor sociali în general. Chiar dacă are dreptate în această privință – ceea ce este, desigur, un punct discutabil – această idee a lui Quine explică doar de ce ajung oamenii să aibă opiniile evaluative și normative pe care le au. Ceea ce ar trebui să ne preocupe pe noi este însă conținutul unor astfel de opinii – al unor opinii precum “Trebuie să nu uciți oameni nevinovați”. Sunt ele adevărate/false? Dacă da, ce le face astfel?

Perspectiva verifiționistă clasică asupra acestor chestiuni a fost expresivismul. Judecățile evaluative/normative nu sunt apte de a avea valori de adevăr. Ele sunt simple expresii ale emoțiilor. Această linie de răspuns este greu de susținut și nu avem niciun temei să i-o atribuim lui Quine. Judecățile normative și evaluative sunt, în mod evident, apte de a avea valori de adevăr, de vreme ce ele apar încorporate în contexte care le cer să fie astfel, de exemplu, “Obama crede că Bush a tolerat tortura și că nu ar fi trebuit să o facă”. Mai mult, le folosim ca premise și concluzii în raționamentele noastre. De pildă:

Trebuie să nu faci *e*.

Dacă faci *c*, aceasta va avea ca efect ca tu să faci și *e*.

Prin urmare, nu trebuie să faci *c*.

Or, între două expresii ale unor emoții nu există nicio relație *logică*.

Alt mod în care am putea încerca să naturalizăm măcar judecățile etice este de a le reduce la judecăți empirice, într-o manieră utilitaristă. Astfel “*x* este lucrul corect de făcut” va însemna, pur și simplu, “a face *x* va maximiza fericirea”. Însă, lăsând la o parte dificultățile clasice ale utilitarismului, rămâne faptul că reducăției îi scapă ceva: ea nu poate să funcționeze decât dacă fericirea însăși este valorizată. Așa cum spune Quine, vorbind despre utilitarism (p. 64), “trebuie să existe niște scopuri ultime, nereduse...”. Aproape prin definiție, o reducăție a unei norme trebuie să producă ceva care să aibă forță normativă. Nicio reducăție adecvată a unei categorii normative nu elimină normele cu totul.

Punctul în care Quine se apropie cel mai mult de un răspuns la chestiunea de față este, poate, cel în care spune (p. 63):

“Știința, mulțumită legăturilor ei cu observația, păstrează o anumită prevalență pentru o teorie a adevărului-corespondență; însă o teorie coerentistă este în mod evident la ea acasă pe tărâmul eticii.”

Așadar, judecățile etice pot fi adevărate, dar nu în același fel în care sunt adevărate judecățile empirice. Adevărul pentru primele înseamnă coerența (orice ar însemna aceasta) cu acele judecăți de valoare în privința cărora am fost condiționați de la început. Pare cam ciudat să-i atribuim această poziție lui Quine. Nicăieri el nu arată vreo simpatie pentru teza că “adevărat” este un termen ambiguu. De pildă, în *Philosophy of Logic*, Quine oferă o analiză esențialmente tarskiană a adevărului.⁸ Această teorie poate fi privită cel mai natural ca o teorie corespondentistă a adevărului; oricum, în mod cert ea nu este o teorie coerentistă. Iar cineva care subscrie la o astfel de analiză a adevărului va considera că “adevărul-coerență” nu este adevăr în niciun fel. În primul rând, el se prăbușește rapid într-un relativism ciudat. Dacă ar fi crescut în Uniunea Sovietică, nu în SUA (și deci dacă ar fi fost condiționat diferit), adevărurile “evaluative” ale lui Quine despre Războiul Rece ar fi fost destul de diferite și nu ar fi fost mai rele în niciun sens obiectiv.

De fapt, eu cred că cea mai bună poziție pe care o poate adopta Quine în privința acestor chestiuni este o teorie a erorii, de genul celei propuse de Mackie.⁹ Conform acestei teorii, o judecată precum “Acest lucru este greșit din punct de vedere moral” este pur și simplu falsă, deoarece nu există nicio proprietate (naturală) obiectivă de “a fi greșit” la care să ne putem referi. Însă astfel de enunțuri sunt măcar apte de a avea o valoare de adevăr, putând astfel să fie încorporate în contextele potrivite – inclusiv în atitudinile propoziționale, cum ar fi opinia. Quine ar putea foarte bine să spună că este util ca oamenii să creadă anumite enunțuri normative/evaluative, chiar dacă ele sunt false, dat fiind că astfel se vor produce consecințele comportamentele dorite.

4. Epistemologia și psihologia

Faptul că Quine a scris atât de puțin despre chestiunea judecăților evaluative/normative ne sugerează – în mod corect, cred eu – că nu i-a păsat

⁸ Quine (1970), cap. 3.

⁹ Mackie (1977).

prea mult de acest domeniu. Ar fi trebuit să-i pese. Statutul normelor își scoate capul urât la suprafață într-o zonă care ocupă un loc central la Quine: epistemologia. La prima vedere, cel puțin, epistemologia este esențialmente normativă. Ea oferă criterii pentru ceea ce ar trebui să credem (și de ce). Altfel spus, produce norme ale raționalității. Așa cum cititorii lui Quine știu deja prea bine, Quine a voit totuși să renunțe la epistemologia tradițională. În eseul său "Epistemologia Naturalizată", el a susținut că epistemologia trebuie să fie subsumată psihologiei. Quine spune:¹⁰

"Epistemologia, sau ceva asemănător ei, își găsește locul ca un simplu capitol al psihologiei și, deci, al științei naturale. Ea studiază un fenomen natural, și anume un subiect uman fizic. Subiectului uman îi este furnizat un anumit input controlat experimental – de exemplu, anumite pattern-uri de iradiere în frecvențe asortate – iar, în decursul timpului, acest subiect oferă ca output descrieri ale lumii externe tridimensionale și ale istoriei acesteia. Relația dintre inputul sărăcăcios și outputul abundent este o relație pe care suntem motivați să o studiem pentru rațiuni cumva asemănătoare cu cele care au motivat epistemologia tradițională, și anume, vrem să vedem cum se relaționează dovezile empirice cu teoria și în ce mod teoria noastră a naturii transcende orice input disponibil."

Tot ceea ce poate face epistemologia, sau cel puțin succesorul ei legitim, este, prin urmare, să descrie condițiile în care oamenii ajung *de facto* să-și formeze opinii. Desigur, ceva esențial s-a pierdut în acest proces. Oamenii își formează opinii în tot felul de condiții. Unii oameni își formează opinii pentru că ele sunt rezultatul cercetărilor științifice, alții pentru că le citesc în Biblie. Unii oameni își formează opinii doar pentru că îi fac să se simtă bine.

Unele metode sunt mai bune decât altele. Niciun naturalist, deci nici Quine, nu ne contrazice în acest punct. Formarea opiniilor prin metode științifice, de exemplu, este mai bună decât formarea lor cu ajutorul Oracolului Otrăvitor al tribului Azande.¹¹ De ce? Ar fi inadecvat să răspundem doar că asta este ceea ce fac oamenii de știință (spre deosebire de membrii tribului Azande), tocmai pentru că este un enunț pur descriptiv.

¹⁰ Quine (1969), cap. 3, pp. 82-82.

¹¹ Evans-Prichard (1937).

Răspunsul natural este că metoda științifică este mai bună pentru că produce rezultatele cele mai bune. Rezultatele cele mai bune? O astfel de afirmație este evaluativă și merge dincolo de simpla psihologie. Am putea spune atunci că metoda științifică este mai bună deoarece este aptă în mai mare măsură să ne conducă la obținerea unor rezultate *adevărate*. Aici se ridică două probleme. O dată, că adevărul nu ne privește direct în ochi și adesea nu avem nicio idee cu privire la ceea ce este adevărat, independent de metoda prin care a fost produs. Cei cărora le place știința vor considera ceva drept (probabil) adevărat pentru că este rezultatul cercetărilor științifice. Creștinii fundamentalisti vor considera ceva drept (sigur) adevărat pentru că așa scrie în Biblie. Prin urmare, a argumenta în favoarea metodei științifice în această manieră ar fi circular. Mai rău, pentru ca argumentul să funcționeze, atunci când spunem, în favoarea metodei științifice, că ea este aptă în mai mare măsură să ne conducă la obținerea unor rezultate adevărate, trebuie să auzim simultan, *sotto voce*, "iar adevărul este un lucru bun". Altfel, în continuare nu vom avea nimic care să recomande această metodă. Tot nu am scăpat, deci, de evaluativ. Iar adevărul, din nefericire, nu este o valoare împărtășită în mod uniform. Sunt sigur că ați auzit vreodată pe cineva spunând, de pildă: "Nu-mi pasă dacă opiniile mele sunt adevărate. Ele mă fac fericit și asta mi-e de ajuns."

În concluzie, nu există niciun înlocuitor pentru normativitate, iar aceasta înseamnă că suntem aruncați înapoi spre analiza lui Quine a acestor chestiuni, potrivit căreia nu există nicio întemeiere obiectivă a tezelor normative. Dacă avem de-a face cu o simplă chestiune de coerență cu ceea ce a fost deja condiționat, atunci... Viziunea lui Quine despre știință este coerentă cu condiționarea lui științifică; iar viziunea fundamentalistului creștin este coerentă cu condiționarea lui religioasă. Și? În mod evident, dacă este invocată o teorie a erorii, teza că metodologia științifică este mai bună devine o eroare!

O teză crucială a naturalismului a fost dintotdeauna preferabilitatea rațională a unei abordări științifice a lucrurilor. Dacă trebuie să justificăm această idee, așa cum pare că trebuie să facem acum, avem nevoie de o altă modalitate de a înțelege normativitatea, care să tranșească naturalismul sau, cel puțin, analiza quineană a naturalismului.

5. Scientismul

În acest punct, Quine ar putea face o mișcare eroică, insistând asupra faptului că tot ceea ce există este lumea fizică – sau lumea fizică și

matematică – și că tot ceea ce presupune cogniția este o descriere științifică a acestei lumi. Orice altceva, normele și restul, ies pur și simplu din schemă. Așa cum tocmai am văzut, există un sens în care această mișcare își dăruie propria scară: nu se mai poate argumenta că naturalismul e mai bun. Însă naturalismul nu ar fi singura filosofie care face asta. Gândiți-vă la sfârșitul *Tractatus*-ului Ar putea să fie în continuare cazul că tot ceea ce presupune cogniția este o descriere științifică a lumii fizice.

Această mișcare pare să aibă însă prea puține argumente care să o recomande. Să acceptăm, măcar de dragul argumentului, că există numai acea realitate unică despre care vorbește Quine. Pot exista, totuși, multe tipuri diferite de adevăruri despre ea, iar o descriere în limbajul matematicii și al fizicii nu epuizează aceste adevăruri. Să ne gândim la doi oameni care joacă șah. Să zicem că unul dintre ei face o mutare prin care dă mat adversarului. Avem aici un adevăr cât se poate de obiectiv, dar care nu poate fi captat în limbajul fizicii. Putem spune că o piesă de lemn cu o anumită formă a fost mutată dintr-unul din cele 64 de pătrate în altul. Aceasta ar putea fi foarte bine o descriere fizică a acestui eveniment. Însă cineva care știe doar acest fapt despre evenimentul în cauză ratează ceva important: modul în care evenimentul se încadrează în anumite activități guvernate de reguli, anumite practici sociale și tot așa. Quine ar putea susține că acest lucru nu este deosebit de interesant. Însă interesul este subiectiv. Quine ar putea să nu fie interesat de astfel de lucruri, deși bănuiesc că ele îl interesează atunci când nu stă în fotoliul său de filosof. Însă rămâne valabil că aceasta este doar o propunere de a ignora un domeniu al adevărilor obiective. De ce am face acest lucru?

Dacă reflectăm asupra exemplului cu șahul și a altora similare, ajungem la ideea că, până și dacă ar exista o singură realitate, probabil că există un număr de tipuri diferite de adevăruri despre ea: fizice, sociale, normative etc. Mai mult, fiecare dintre aceste tipuri ar putea să aibă foarte bine o metodologie distinctivă pentru stabilirea adevărului. Putem aplica metoda științifică pentru a stabili un adevăr fizic, însă o problemă de șah, sau una matematică, o vom rezolva cu o metodă sensibil diferită. Iar cercetarea normelor și a valorilor ar putea implica și ea alte metode diferite. (De exemplu, rolul unei experiment fizic din știință ar putea fi jucat de un experiment mental literar.) Aceasta nu înseamnă că minimalizăm știința și cercetările ei. Nu facem decât să respingem pretenția ei de hegemonie și imperialismul ei scientist procustian.

6. Concluzie

Naturalismul este o doctrină cumva difuză. Totuși, este clar că el a avut prin tradiție o fațetă ontologică și una metodologică. Am văzut că răspunsul lui Quine la problema matematicii presupune o respingere a naturalismului ontologic. Deși nu este la fel de evident, am văzut, de asemenea, că analiza sa cu privire la normativ/evaluativ subminează fațeta metodologică a naturalismului. Nu ar fi primul caz din istoria filosofiei în care cel ce umează cel mai entuziast un anumit program nu reușește, într-un final, decât să-l ducă într-o fundătură. (Gândiți-vă, de pildă, la rolul lui Hume în cadrul tradiției empiriste din secolul al XVIII-lea.) Acesta s-ar putea să fie cazul și cu Quine și naturalismul.

Traducere de Camil Golub

Referințe

- EVANS-PRITCHARD, E.E. – *Witchcraft, Oracles and Magic Among the Azande*; Oxford, Clarendon Press, 1937.
- LEWIS, David – *On the Plurality of Worlds*; Oxford, Basil Blackwell, 1986.
- MACKIE, J.L. – *Ethics: Inventing Right and Wrong*; Harmondsworth, Penguin, 1977.
- QUINE, W.V. – *From a Logical Point of View*; Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press, 1953.
- Idem – *Word and Object*; Cambridge, Massachusetts, MIT Press, 1960.
- Idem – *Ontological Relativity and Other Essays*; New York, Columbia University Press, 1969.
- Idem – *Philosophy of Logic*; Englewood Cliffs, New Jersey, Prentice Hall, 1970.
- Idem – *Theories and Things*; Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press, 1981.
- Idem – “Reply to Charles Parsons”; în Hahn, L. și P. Schilpp (ed.) – *The Philosophy of W.V. Quine*; La Salle, Illinois, Open Court, 1986, pp. 396-403.